

Васіль СТАРЫЧОНАК,
доктар філалагічных навук

РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ МЕНТАЛЬНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ НА МАТЭРЫЯЛЕ ДРУГАСНЫХ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ НАМІНАЦЫЙ

У беларускай літаратурнай мове лексіка-семантычную групу з агульнай прататыпічнай семантыкай ‘ментальнасць, разумовая дзейнасць’ складаюць назоўнікі *ментальнасць, думка, дума, мысль, мышленне (мысленне), разважанне, розум, развага, роздум, перакананне, меркаванне, дзеясловы думаць, раздумваць, мысліць, меркаваць, сцвярджаць, разважаць, ведаць, знаць, разумець, цяміць, прыметнікі ментальны, мысліцельны, разумны* і інш. Усе яны адлюстроўваюць кагнітыўныя сферы, звязаныя з самаідэнтыфікацыяй чалавека і моўнай рэпрэзентацыяй яго розуму, светапогляду, унутранага свету, інтарэсаў, уяўленняў, адзнак, настрояў, думак і г. д. За гэтай колькасна бачнай групай лексічных адзінак змяшчаецца прагматычна бясконцы сэнсавы кантынуум, які рэалізуецца ў другасных ментальных намінацыях. У артыкуле разглядаецца спецыфіка рэпрэзентацыі ментальных і рацыянальных працэсаў на прыкладзе спалучэнняў шматлікіх дзеясловаў з назоўнікамі *думка*.

Тлумачальныя слоўнікі вылучаюць наступныя значэнні назоўніка *думка*: ‘тое, што з’явілася ў выніку разважання, меркавання’, ‘прадукт мыслення’, ‘мысленчы працэс’, ‘здольнасць мысліць, разважаць’, ‘меркаванне, здагадка’, ‘разважанне, роздум’, ‘намер, задума’, ‘мысленне’, ‘сістэма перакананняў, поглядаў, уяўленняў’, ‘працэс адлюстравання аб’ектыўнай рэчаіснасці ва ўяўленнях, паняццях’, ‘тое, што ўзнікае ў галаве ў дадзены момант (уласнае адчуванне чаго-н., свядомае суб’ектыўнае перажыванне чаго-н., рэакцыя на розныя акалічнасці і інш.)’.

З назоўнікамі *думка* часцей за ўсё выкарыстоўваюцца дзеясловы са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы. Дамінантны найбольш нейтральны спалучальнік з гэтым назоўнікам – дзеяслоў *ісці* ‘лагічна развівацца ў пэўным кірунку’: *Доўга яшчэ таго вечара Кастусь не мог загнуць, цяжкія думкі ішлі ў галаву* (У. Глыбінны);

Вочы бегалі па кнізе, а думкі ішлі сваім шляхам (М. Гарэцкі); *У гэтым кірунку ішлі тады мае дзіцячыя думкі* (К. Чорны); *Думкі мае ішлі ў двух кірунках* (У. Караткевіч).

Лексічная парадыгма дзеясловаў руху ўключае шматлікія сіналімічныя намінацыі, у якіх актуалізуецца тема хуткасці, імклінасці (бегчы, імчацца, несліся, насіцца, гнацца, ляцець і інш.): *І думкі звыклі чарадой беглі ў свядомасці* (К. Трышэў); *Думкі пачалі бегчы шпарчэй, вырвалі абрыўкі мінулага, забытага* (К. Чорны); *Думка ўвысь ляціць на вольных крыллях* (Я. Купала); *Думкі ляцелі далей* (В. Быкаў); *Думкі, як лаланкі, праляталі ў яго галаве* (У. Случанскі); *У сяржантавай галаве ўжо несліся новыя думкі* (В. Быкаў); *Невясёлыя думкі насіліся ў Паўлюковай галаве* (Я. Колас).

“*Думка ходзіць, дзе захоча: / Ад зямлі да зор і сонца / Няма думкам забаронцы*”, – пісаў Якуб Колас, адзначаючы імклінасць думак, іх магчымасць пераносіцца ў часе і прасторы. Пра гэта вядзецца размова і ў вершы “*Мае думкі*” Алеся Гаруна:

*Па-на горах снягі паляглі,
І даліны ўбраліся ў белі.
Мае ж думкі, як толькі маглі,
Хутка з ветрам удаль паляцелі.*

*Паляцелі ўдаль, дзе няма
Гэтых гор – вартаўнічых няволі,
Дзе не гэтак суро́ва зіма,
Дзе прыняў я і жыцце і долю.*

*Паляцелі спытаць, паглядзець –
Як жывецца на роднай старонцы?
Як той брат-беларус мой жывець?
Ці высока ўзнялася сонца?*

Сэнсавыя структуры дзеясловаў *скакаць, круціцца, кружыцца, мітусіцца, блытацца* з агульным інварыянтным значэннем ‘хутка змяняцца, абрывацца’ ўскладняюцца дадатковымі семан-

тычними паказчыкамі 'бязладна і мітусліва праносіцца', 'круціцца ў розных напрамках', 'хутка з'яўляцца і знікаць у памяці, блытацца': У маёй жа галаве думкі скакалі, як у калейдаскопе (Б. Рагуля); І думкі пераскочылі зноў на іншае, на тое, што найбольш і найглыбей хвалявала яго, не давала ў апошні час спакойна жыць (Б. Сачанка); Думкі наскоквалі адна на адну і ўсё сцэбалі, як нечым мокрым па твары (А. Адамовіч); У галаве круціліся блытаня думкі (В. Праўдзін); Неадчэпныя думкі кружыліся вакол сённішняга здарэння з Колям (І. Грамовіч); У галаве натоўпам мітусіліся думкі (М. Зарэцкі); Ад крыўды, ад злосці думкі блыталіся (І. Мележ); Я ў нейкім няўцямным зняменні. Думкі паблыталіся (В. Быкаў).

У сэнсавай структуры дзеяслова мільгануць актуалізуецца тэмпаральная сема, часавы паказчык якой указвае на кароткачасовасць існавання думкі, яе з'яўленне і хуткае знікненне: Але тут жа мільганула думка пра жонку: даведаецца – зноў будучыя непрыемнасці (І. Шамякін); У соннай галаве мільганулі самыя неверагодныя думкі (Я. Каршукоў); Але ж і Вайдаш адгаворвае, – мільганула свавольная думка. – А можа, таму, што кахае мяне? (Л. Адамовіч).

Пэўны ход думак можа атаясамлівацца з дзеяннямі, якія ўтвараюць пчаліныя раі (раіца), грызуны (тачыць), віры (віраваць), а таксама дзеяннямі, звязанымі з ткацтвам (снаваць), свідраваннем (свідраваць). У гэтых выпадках назвы адносна простых і наглядных фізічных дзеянняў дапамагаюць алісаць больш складаныя элементы мыслення, канкрэтныя намінацыі выкарыстоўваюцца для выражэння абстрактных уяўленняў і паняццяў. Як правіла, у другасных лексіка-семантычных варыянтах (далей ЛСВ) такіх дзеясловаў інтэгруюцца лагічныя, пачуццёвыя, эмацыйныя, колькасныя і многія іншыя кампаненты ментальнай сферы, якія выражаюць квантытатывыя паказчыкі (многа і другіх думак раілася ў галавае), вялікую ступень інтэнсіўнасці (у ягонай галаве ўвесь час неадчэпна вірала думка), а таксама пеяратыўныя маркеры 'неадступна мучыць', 'хваляваць', 'непакоіць' (розныя думкі свідравалі ягоную свядомасць; тачылі думкі пра сваю вінаватасць; у змрочнай цішы снавалі сумныя думкі).

У сэнсавай структуры полісеманта варушыцца актуалізуецца сема 'павольнасць акрэслівання думкі, яе нязначная актыўнасць': Грыбок сапеў, думкі варушыліся неахвотна (І. Мележ); Нейкая думка варушылася ў свядомасці, прабівалася на свет, нібы веснавая вада з-пад лёду (М. Прохар); У маёй галаве дзесьці варушыцца

думка, што ён цяпер успамінае аб "паэтычнасці" ўсяго гэтага (К. Чорны).

Сема 'настойліва ўзнікаць, з'яўляцца' актуалізуецца ў другасных ЛСВ дзеяслова лезці: Гэткія думкі лезуць у голаў таму, што за вакном падае на цьмяна-вясёлкавы брук дождж (У. Арлоў); У галаву чамусьці лезуць думкі пра хуткаплыннасць жыцця, яго недаўгавечнасць (В. Кадзетава); Лезлі ў галаву розныя думкі (М. Сяднёў).

Такі рэгістр мыслення і разважання, як 'павольнасць, маруднасць', адзначаецца ў сэнсавых структурах дзеясловаў паўзіці, плыць, цячы, лунаць: Папаўзуць нудныя думкі шэрай змяй па слізкіх каменнях (М. Лынькоў); Але зусім не туды плылі думкі Казіміра (П. Пестрак); Я сядзеў, і думкі цяклі ў галаве маёй. Думкі аб стагоддзях, якім я прычасціўся і якім цяпер быў прыналежны (У. Караткевіч); Што ён думаў у гэты час, якія думкі луналі ў яго сівельскай галаве, – невядома (М. Зарэцкі); Лунаць думкі (А. Разанаў).

Пэўную групу ўтвараюць дзеясловы фазіснасці, у якіх адлюстроўваецца тэмпаральная апазіцыя "з'яўленне думкі, яе пачатак, зараджэнне – спыненне думкі, яе завяршэнне". Пачатак думкі выяўляецца ў дзеясловах шырокай семантыкі ўзнікнуць, з'явіцца, выплыць, вылецець, уварвацца, нараджацца, радзіцца і іншых: У мяне нават часам узнікала думка: а ці не перабольшаны мае падазрэнні? (І. Шамякін); Раптам бліскавічная думка з'явілася ў галаве Кройцэнбэрга (У. Случанскі); Думкі ў Амелькі выплывалі адна за другою. Ён не мог улавіць ні пачаткаў, ні канцоў іх (К. Чорны); Зноў, калі засяродзіўся сам на сабе, наплылі горкія думкі (Г. Далідовіч); Але гэтая думка вылецела таксама шпарка, як і прыляцела (М. Зарэцкі); Рой думак уварваўся ў маю свядомасць, зусім чужых, невядомых (С. Манвад); У студэнцім асяроддзі міжволі пачыналі ўзнікаць нейкія пачуцці, ад якіх у сваю чаргу нараджаліся нязвычайныя думкі (К. Травень); Родзяцца ў сэрцы дзіўныя думкі, хочацца пушчу паслухаць, паняць (Я. Купала); Тату прыйшла ў голаў добрая думка (П. Місько).

Завяршэнне думкі, яе спыненне фіксуецца ў дзеясловах знікаць, адагнаць, абарваць і іншых: Нават простая думка, як здань у цемры, знікала ў тумане іх пакручастых слоў і тэрмінаў (В. Чаропка); Але Міхалка хутка адагнаў палахлівыя думкі (М. Зарэцкі); Намаганнем волі Грынявіцкі абарваў свае думкі (У. Арлоў); Плынь яго думак пра куранёўскую прынцэсу тут жа абарвалася (І. Мележ).

У гэтую ж групу ўключаюцца дзеясловы перарваць, перабіць, прыпыніць, парушыць са зна-

чэннем рэзкага ці раптоўнага спынення, перарванасці, абрыву ходу думак, што звычайна выклікаецца пэўнымі жыццёвымі абставінамі: *Мае думкі перарваў раўнадушны голас* (Л. Рублеўская); *Цыпіна перабіла гэтую думку сваім запрашэннем за стол і нешта з’есці* (М. Сяднёў); *Плынь думак прыпыніў капітан Громаў* (К. Травень); *І раптам спакой душы імгненна парушыла думка: “А дзе ж Казбек?”* (С. Давідовіч).

Апазіцыю “раптоўна ўзнікнуць, пачацца – завяршыцца, спыніцца” могуць утвараць антанімічныя дзеясловы *загарэцца, успыхнуць – пагаснуць, патухнуць* з першаснымі значэннямі ‘раптам і хутка загарэцца’ – ‘перастаць гарэць’: *Вось гэты чалавек і загарэўся думкай паўтарыць шлях свайго папярэдніка* (В. Чаропка); *Думка была такой нечаканай, так востра і ярка ўспыхнула ў сьвядомасці, аж пахаладзела ў душы* (Л. Дайнека); *Зноў успыхнула ратавальная думка, успыхнула радасць* (Т. Бондар); *І раптам у падсвядомасці, недзе вельмі глыбока ў табе, успыхне і патухне думка, нават не думка, а імпульс нейкі* (Н. Касцючэнка); *“Вось дзе мне канец прыйшоў”, – мільгнула думка ў Кастуся і хутка пагасла* (У. Глыбінны).

Для выражэння працэсу працякання думкі, дэманстрацыі яе актыўнасці, напалу, бурнасці выяўлення выкарыстоўваюцца дзеясловы з першаснымі значэннямі гарачыні, спёкі, варэння (*паліць, апякаць, палыхнуць*). Гэта і сема, як правіла, спадарожнічае ўказанне на раптоўнасць, нечаканасць выяўлення думкі: *І ната апякла раптоўная думка: “Няўжо бабуля здагадаўся?”* (У. Арлоў); *Адна думка, адно жаданне агнём паліла ўсё нутра* (В. Быкаў); *Тысячы думак адразу. Яны палілі мозг* (І. Шамякін); *Ён выйшаў з лабараторыі і, адчуваючы, як унутры паліць думка: а раптам гэта сапраўды зямны зоркалёт?* (У. Шыцько); *“Што сказаць?” – апякла розум і душу думка* (М. Лынькоў); *Думка палыхнула так ярка, што працяла, прапаліла тоўшчу цемры* (Т. Бондар).

Дзеясловы пры назоўніку думка могуць насіць пэўную тэматычную і адрасную скіраванасць, указваць на падзеі, жыццёвыя факты, абставіны, а таксама адрасавацца канкрэтным асобам. Звычайна пры такіх дзеясловах (*скіраваць, накіраваць*) ужываюцца назоўнікі з прыназоўнікамі *на, да*: *Яго думкі будуць скіраваны толькі на духоўнае існаванне, на ўдасканалванне сваёй душы, свайго ўнутранага свету* (А. Бароўскі); *Скіруем думкі да бунтарскай працы* (Д. Бічэль); *З натугаю жартуе сціплы друг, каб скіраваць думкі з прыкрай, нейкай дурной сцэжкі на што іншае* (М. Зарэцкі); *Яна паклала кніжку*

ў кішэню, і гэта скіравала ягоныя думкі на іншы шлях (Б. Мікуліч); *Усе думкі былі скіраваны да Алесі: “Чаму не прыйшла, што за прычына”* (В. Быкаў).

Дзеясловы пры назоўніку думка могуць адлюстроўваць тую ці іншую ступень уздзеяння думкі на чалавека, яго настрой, унутраны стан, паводзіны і інш. Семантычная і фармальная арганізацыя розных тэкставых фрагментаў, у якія ўключаецца гэты назоўнік, акрэсліваецца мадэллю, куды ўваходзяць два кампаненты. Першы структурны кампанент такіх фрагментаў (левая частка) – субстантыў думка (звычайна гэта дзейнік, тэма выказвання). Другі кампанент (правая частка) – гэта прэдыкатыўны цэнтр (рэма выказвання), носбіт найбольш важнай інфармацыі. У правай частцы даецца шырокае полісэмантычнае выніковае тлумачэнне характару ўздзеяння думкі на чалавека. Такое ўздзеянне можа характарызавацца як станоўчымі, так і адмоўнымі паказчыкамі. Станоўчыя паказчыкі выяўляюцца ў мадэлі “*думка (думкі) – падбадзёрвае, цешыць, суцяшае, сагравае, супакойвае і г. д.*”: *Гэтая думка трохі падбадзёрвала Хведара* (В. Быкаў); *Гэтая думка цешыць яе самалюбства ўжо каторы дзень* (С. Бязлепкіна); *І мяне думка цешыць, што ты, Стаська, сур’ёзна цікавішся гэтым* (М. Зарэцкі); *Гэтыя думкі суцешылі Ляшкевіча* (В. Праўдзін); *Думкі гэтыя трохі сагрэлі яго* (В. Казько); *Гэтая думка канчаткова супакойла Віктара* (Я. Маўр).

Адмоўныя паказчыкі звязаны з выражэннем страху, агрэсіі, помсты, злосці, зайздрасці, крыўды і выяўляюцца ў кантэкставых сітуацыях мадэлі “*думка (думкі) → палохае, пужае, прыгнятае, непакоіць, трывожыць, не дае спакою і г. д.*”: *Мяне палохае думка, што наперадзе яшчэ імат дарагіх ахвяр* (У. Арлоў); *Думкі пра заўтрашні дзень пужалі яго* (В. Чаропка); *Гэтая думка прыгнятала Аксану* (А. Наварыч); *“Калі ж падступіцца да галоўнага?” – непакойла гэтая думка* (А. Бароўскі); *Трывожыла, не давала спакою і думка: “А што, калі жонка, Ала, пра ўсё даведаецца?”* (Б. Сачанка); *Думка пра грэблю не давала спакою яму нават у гэтыя дні* (І. Мележ); *Не давалі думкі спакою Дарыне і нават тады, калі стаяла яна ля магілы бацькі і слёзы пакаяння цяклі па яе твары* (Л. Адамовіч).

Распаўсюджана мадэль кантэкставых фрагментаў, у левай частцы якой выкарыстоўваецца спалучэнне “*ад думкі...*”, а ў правай даецца шырокае тлумачэнне выніку ўздзеяння той ці іншай думкі на чалавека, у якім адлюстроўваецца бясконцы свет уяўленняў, сутнасцей, канкрэтных і абстрактных маніфестацый жыццядзей-

насці чалавека. Часцей за ўсё ў правай частцы змяшчаецца інфармацыя з адмоўнай канатацыяй, дзе адлюстроўваецца ўздзеянне думкі на фізічнае адчуванне чалавека ці яго ўнутраны псіхалагічны стан.

Адмоўнае ўздзеянне на фізічны стан чалавека, яго цела, арганізм, знешняе аблічча рэпрэзентуецца дзеясловамі і выразамі *калаціцца, уздрыгваць, пачырванець, пасівець, здранцвець, памерці, выклікаць боль, калоць у скронях, пацямнець уваччу*: *Ад гэтай думкі твар у Лявона пачырванець, на спіне пабеглі халодныя мурашкі* (І. Шамякін); *Ад гэтай думкі калнула ў скроні* (А. Бароўскі); *Ад гэтай думкі аж пацямнела ўваччу* (В. Праўдзін); *Ён байца ісіці, ён здрыгаецца ад аднае думкі пра гэтую ноч* (М. Зарэцкі); *І я дрыжала ад думкі, што гэта мінецца* (У. Караткевіч); *Я пасівею ўжо хутка ад гэтых думак* (А. Федарэнка); *Ад думак рана сівец галава* (А. Бароўскі); *Яна змоўкла, здранцвела ад адной думкі, што гэта мог быць голас Сімона* (Т. Бондар); *Ад адной думкі, што гэта можа адкрыцца, яна гатова была памерці* (І. Мележ); *Ад думак такіх было не весела, рабілася холадна, стыла спіна пад густой воўнай* (І. Шамякін); *Ад натужных думак Луцэя стамілася і, бязвольна апусціўшыся на стол, задрамала* (Ц. Гартны); *Васіля так устрывожыла гэта думка, што ён не мог ужо ляжаць* (І. Мележ).

Уздзеянне на ўнутраны стан чалавека выражаецца дзеясловамі, якія адлюстроўваюць псіхалагічны спад, маральныя пакуты, трывожнае пачуццё, душэўнае хваляванне, неслакой, страх: *Яна адчула някучы боль ад думкі, што калі-небудзь другая, чужая жанчына абнімала яго* (І. Шамякін); *Ад гэтай думкі-здагадкі Рыбаку стала зусім ніякава* (В. Быкаў); *Ад гэтай думкі вочы яго напўніліся гневамі* (У. Клімовіч); *Страшна быць ад думкі, што родныя, сябры – толькі сусветныя на бязмежнай дарозе часу* (Я. Брыль); *Яна згасала ад думак-трывог* (С. Бязлепкіна); *Ад такой думкі яму рабілася жудасна* (М. Сяднёў); *Ад гэтай думкі рабілася да балючасці непрыемна* (І. Шамякін).

Станоўчае ўздзеянне на чалавека ад думак рэпрэзентуецца дзеясловамі і выразамі *павесялець, засмяяцца, усцешыцца, палягчыць на сэрцы / душы*: *Ад адной гэтай думкі хлопец так павесялеў, што нават сам сабе ўсміхнуўся* (У. Федасенка); *Ад такога свавольнага думкі яна засмяялася і адышла ад акна* (В. Быкаў); *Ён нават усцешыўся ад думкі, што можа калі-небудзь давядзецца скарыстаць гэту магчымасць* (У. Глыбінны); *Ад такой канкрэтнай думкі Паўлоўскаму аж на сэрцы палягчыла* (К. Акула); *Ад гэтых думак на душы крыху*

палягчыла, хоць трывога па-ранейшаму не сціхала (А. Гара); *Ад гэтай думкі ў мяне зрабіўся вельмі вяслы настрой* (А. Мрый); *Ад гэтай думкі неяк адразу спакайней, святлей стала на душы* (З. Прыгодзіч).

*Думка ідзе ўслед за жыццём, жыццё – услед за думкай, але гэта не рух па крузе, гэта рух усім кругам – у новую якасць, у новае вымярэнне, – піша Алесь Разанаў. Разгорнутасць думак, разнастайнасць іх выяўлення і вымярэння лічыцца спецыфічнай рысай мастацкага дыскурсу, у якім даволі часта выкарыстоўваюцца кантэксты з нанізваннем некалькіх дзеяслоўных формаў, што дазваляюць перадаць шматграннасць чалавечага мыслення, яго шырокі і маштабны дыяпазон: *Думкі ў галаве Васіля адразу закружыліся, замітусіліся, як бывае кружыцца на быстрой вадзе сухі лісток* (У. Краўчанка); *Ляці, імчыся, думка, вышай, далей* (Я. Купала); *Ліхаманкава ляцелі думкі, кружыліся і не знаходзілі выйсця* (І. Шамякін); *Думкі запаволена, без усялякай сувязі перакручваюцца, чапляюцца адна за адну* (В. Праўдзін); *Думкі скакалі, зблытаныя, туманныя і жаласлівыя. Яны мігацелі, як вуголлі на папыхачым вогнішчы* (З. Бядуля); *Думкі ў яго не так дзіўна пераблыталіся, паскакалі адна за адну пярэстай, шпаркай чахардой, зацімрылі сьвядомасць* (М. Зарэцкі); *Як вецер, як тушка, дзе сонца, дзе зоры, / Так рвецца, нясецца ўдаль думка мая; / Абымецца з небам, пакоціцца ў мора, / У вялікае мора людскога жыцця* (Я. Купала).*

Такім чынам, ментальны субстантыў *думка* шырока выкарыстоўваецца ў беларускім мастацкім дыскурсе. Ён лёгка спалучаецца з дзеясловамі рознай сэнсавай скіраванасці, якія рэпрэзентуюць тыя ці іншыя якасныя і колькасныя характарыстыкі працэсу мыслення: *накіраванасць думкі, розныя этапы яе развіцця (пачатак, завяршэнне, перарванасць), імкліваць, павольнасьць, спантаннасць, непрадказальнасьць і інш.* У многіх тэкставых фрагментах адлюстроўваецца станоўчы ці адмоўны вынік уздзеяння думкі на чалавека, яго фізічны ці эмацыйна-пачуццёвы стан. Пад працэс метафарызацыі часта падпадаюць дзеяслоўныя найменні, якія ў сваіх першасных значэннях выражаюць канкрэтныя фізічныя дзеянні. Дзякуючы кагнітыўнай апрацоўцы такіх дзеянняў адбываецца інтэракцыя (узаемадзеянне) паміж ужо вядомымі і новымі ведамі, у выніку чаго дзеясловы канкрэтных фізічных дзеянняў і станаў (*свідраваць, тачыць, снаваць, раіцца, віраваць, плыць, апякаць*) становяцца запатрабаванымі для абазначэння абстрактных ментальных працэсаў.